

Jörundur HILMARSSON

ŠIS TAS APIE ISLANDŲ KALBĄ

Lietuvos bičiulio, lietuvių kultūros ir literatūros žinovo Jörunduro HILMARSSONO (apie jį šiame „Krantų“ žurnale išsamiai rašo Svetlana Steponavičienė) straipsnyje* trumpai apžvelgiami islandų kalbos bruožai: istorinė raida, tarmės, tarimo ypatybės, nuo pat XVI amžiaus ryškios purizmo tendencijos, šnekamosios ir rašomosios kalbos santykis ir skirtumai.

THIS AND THAT ON ICELANDIC LANGUAGE

A friend of Lithuania, an expert in Lithuanian culture and literature, Jörundur HILMARSSON (Svetlana Steponavičienė presents her detailed account about him in this issue of “Krantai” magazine) reviews a couple of features of Icelandic language: historical evolution, dialects, characteristics of pronunciation, tendencies of purism, starting with the 16th century, relationships and differences of the spoken and written language.

Islandų kalbos ištakos yra aiškios, nes islandai, priešingai negu daugelis kitų tautų, tiksliai žino savo kilmę. Yra šaltinių, liudijančių apie gausų žmonių kraustymąsi iš Norvegijos į Islandiją, vykusį maždaug apie 870 metus, tada, kai pačioje Norvegijoje buvo labai neramu. Prasidėjus vikingų epochai, norvegai steigė kolonijas Airijoje, Orknio, Šetlando, Farerų salose ir kitur. Tuo metu buvo atrasta ir Islandija, ir į ten prasidėjo masinė emigracija. Šaltiniai apie tą kraustymąsi – tai visų pirma „Krašto apgyvendinimo knyga“ ir Ario Išmintingojo „Islandų knyga“, parašytos po 200–250 metų. Šiuose šaltiniuose minima apie 1000 pirmųjų naujakurių ir nurodoma, kas iš kur atvykęs. Apskaičiuota, kad 85 proc. atvyko iš Norvegijos, apie 12 proc. – iš Britų salų ir apie 3 proc. – iš Švedijos. Iš ateivių norvegų apie 60 proc. buvo kilusių iš Vakarų Norvegijos, nors šiaip kraustyta iš įvairiausių Norvegijos vietų.

Neabejotina, kad norvegų išeivių kalboje turėjo būti išlikę jų gimtųjų vietų tarminių ypatumų. Be to, dažnai šalia atsidurdavo žmonės iš įvairiausių vietovių. Taigi nebuvo prielaidų atskiroms tarmėms įsitvirtinti atskiruose rajonuose, ir kalba turėjo smarkiai išsilyginti. Todėl galima spėti, kad islandų kalba greitai tapo vieninga. Taip pat manoma, kad Altingo¹ įsteigimas, baigiantis kolonizacijai, turėjo didžiulę įtaką pirmųjų kartų kalbai ir stabdė tarmių formavimąsi. Kiekvienais metais dideli būriai iš visos šalies atvykdavo į Altingą, čia susitikdavo žmonės iš nuošaliausių kampelių ir aptardavo bendrus reikalus.

Krikščionybės įvedimas 1000 metais ir dviejų vyskupysčių įsteigimas Skaulholte ir Houlare² labai padėjo kalbai vienyti. Ten gaudavo išsilavinimą visi kunigai, kurie vėliau pasklisdavo po įvairias šalies vietas.

Dar viena aplinkybė, ir galbūt pati svarbiausia, buvo ta, kad ūkinis šalies gyvenimas niekad nebuvo stabilus, kaip daugelyje Europos šalių, kai dar galiojo leno³ sistema. Islandijoje ta sistema niekad nebuvo suklestėjusi, ir saitai, siejantys žmogų su gimtąja vieta, niekad nebuvo stiprūs. Galima neabejoti, kad gyvulus perginti iš vieno rajono į kitą buvo įprasta nuo seno, be to, žvejybos bei

prekybos tikslais irgi buvo plaukiojama į kitas vietas. Visa tai skatino tarminių skirtumų niveliaciją, juo labiau, kad žmonių migracija, kaip įrodyta, visada buvo didelė. Ir vis dėlto galima manyti, kad tam tikrų skirtumų turėjo atsirasti, pavyzdžiui, tartyje, žodyne. Tačiau apie tuos skirtumus šiandien mažai kas žinoma.

Patikimų žinių apie tarmes pasirodė tik nuo XVIII a. pradžios. Antai Aurtnis Magnusonas (Árni Magnússon)⁴, profesorius ir senovės rankraščių rinkėjas, mini Pietų kalbą, Vakarų fiordų kalbą, Hortnafiodro (Hornafjörður) kalbą, iškelia tam tikrus kalbos ypatumus, mažiau žinomus arba visai nežinomus kitose vietose. Tie ypatumai iš esmės sutampa su šiandieniniais (tarmės tada, be abejo, ryškiau skyrėsi, o dabar kai kurie skirtumai jau yra išnykę).

Svarbiausieji tarmių⁵ fonetikos skirtumai yra tokie:

Hardmailio (tvirtojo tarimo) ir *linmailio* (vangiojo tarimo)⁶ opozicija, t. y. skirtingas priebalsių *p*, *t*, *k* tarimas tarp balsių arba po balsio⁷. Šiaurėje paplitęs tvirtasis tarimas, o pietuose – vangusis. Štai žodžiai *tapa* „prarasti“, *láta* „leisti“, *ak* „važiuok“, *tap* „nuostolis“, *lát* „netekimas“, *Ak* (sutrumpintas Akureirio miesto pavadinimas) šiaurėje tariami *tha:pha*, *lau:tha*, *a:kha*, *tha:ph*, *lau:th*, *a:kh*, o pietuose *tha:pa*, *lau:ta*, *a:ka*, *tha:p*, *lau:t*, *a:k*.

Šiaurė turi dar vieną tarimo ypatybę. Žodžius *stulka* „mergaitė“, *glampa* „blizgėti“, *skammtur* „dalis“ šiauriečiai taria *stulkha*, *klampha*, *skamthyr*, tuo tarpu daugumas gyventojų taria *stulka*, *klampa*, *skamtyr*⁸. Taigi šiauriečiai taria skardų garsą *m*, *l* prieš *p*, *t*, *k*, o kiti – duslų⁹.

Šiais abiem atvejais šiauriečiai išsaugojo senesnę tarimą. Priešingai, mažai apgyventos ir izoliuotos pietų vietovės išlaikė pirmykštį *hv-:kv-* opozicijos tarimą. Pietų gyventojai žodį *hvalir* „banginiai“ taria *xwa:lir* arba *xa:lir*, tuo tarpu kiti islandai sako *khva:lir*.

Šiaurės vakaruose, ypač Vakarų fiordų (Vestfjörðir) rajone, išlaikytas senas vienbalsio tarimas prieš *ng* / *nk*, tuo tarpu kitur šioje padėtyje tariamas dvibalsis, t. y. *lankyr* „ilgas“, *lönk(h)* „ilga“ vietoj *launkyr*, *löynk(h)*.

Hortnafiodro (pietryčiuose) šnekta taip pat vadinama atskira tarme. Jai būdinga ypatingas *rl*, *rn*, tarimas: pvz., šio krašto žmonės žodžius *stjarna* „žvaigždė“, *Sörli* (toks vardas) taria *stjarna*, *sörli*, tuo tarpu kitų vietų gyventojai taria *stjartna*, *sörtli*.

* Su minimaliais patikslinimais perspausdinta iš: „Mūsų kalba“. – 1975, Nr. 2, p. 47–52.

Reikia taip pat paminėti vadinamojo *flaumailio* (*flá-mæli*)¹⁰ tarimą. Daugelio jis sutartinai laikomas nepageidajamu reiškiniu, dažnai netgi „garsiniu išskrypimu“. Čia neskiriamas ilgasis *i* ir ilgasis *e*, taip pat ilgasis *u* ir ilgasis *ö*; *i* ir *e* susilieja į vieną garsą, taip pat *u* ir *ö*. Pvz., dauguma žodžius *limur* „narys“, *lemur* „laužia“ taria *li:myr*, *le:myr*, o flaumailininkai sako arba *li:myr*, *le:myr*, arba *le:myr*, *li:myr*.

Taigi daugelis pastarąjį tarimą laiko nepageidajamu dalyku, nors niekada nėra lengva nustatyti, kas kalboje pageidaujama, kas ne. Su flaumailiu kaip tik susiję islandams labai būdingi purizmo reiškiniai. Nemokėdami tinkamai vertinti savo kalbos faktų, žmonės palaikė flaumailį „bjauriu“ ir „gadinančiu kalbą“. Kalbininkai čia įžiūrėjo dar ir tą trūkumą, jog du susilieję garsai gali privesti prie painiavos.

Flaumailis atsirado kalboje neseniai. Pirmiausia jis buvo pastebėtas raštuose maždaug prieš 200 metų, o vėliau pradėjo smarkiai plisti. Apie 1930 metus islandų kalbininkai ir kai kurie kultūros žmonės paskelbė žygį prieš flaumailį. Su juo buvo kovojama ir mokyklose. Greitai žmonės „įsitikino“, kad flaumailis yra „bjaurus“ dalykas, islandams „netinkamas“ ir net „gėdingas“ – kova baigėsi „pabaisos“ nugalėjimu, o kalba neteko vieno įdomaus fonetinio reiškinio.

Purizmo tendencijos nuo seno užima reikšmingą vietą islandų kultūros istorijoje. Spaudoje pirmasis jas pradėjo propaguoti Artngrimuras Mokytojas (Arngrímur, 1568–1648). Jis teigė, kad XVII šimtmečio kalba esanti ta pati kalba, kuria senovėje buvo kalbama visoje Skandinavijoje. Ypatingą islandų kalbos padėtį nulėmė, pasak jo, senovės rankraščiai, išlaikę gryną kalbą bei puikų stilių, ir silpni islandų kontaktai su kitų tautų žmonėmis. Artngrimuras pageidavo, kad kalbėdami ir rašydami islandai nesistengtų mėgdžioti danų arba vokiečių, o sektinų pavyzdžių verčiau ieškotų savo turtingoje ir nuostabioje kalboje. Dėl to sumažėtų kalbos pasikeitimo pavojus, be to, ir kontaktai su kitomis tautomis negalėtų gadinti kalbos.

XVIII šimtmetyje purizmas pamažu tapo vis ryškesnis ir stipresnis. Vėliau romantizmo ir nacionalinio atgimimo veikėjai paskelbė jį savo devizu, o žurnalas „Fjölnir“¹¹ iškėlė kalbos taisyklingumo ir grynumo reikalavimus. Pasidarė daug sunkiau išleisti veikalą su didesniu skaičiumi barbarizmų ar žargonizmų. Ta pati tendencija tebeklesti ir dabar – būna net taip, kad nedrįstama spausdinti veikalų, jeigu jo kalba nors šiek tiek skiriasi nuo įprastinės rašomosios kalbos.

Reikia pasakyti, kad islandų rašomoji kalba, kurios pagrindą sudarė liaudies šnekamoji ir senovės sągų kalba, dabar yra smarkiai sustabarėjusi. Iš rašytojų tik patys žymiausi kalbos meistrai, pavyzdžiui, Laksnesas (Laxness), Tourbergas Tourdarsonas (Þórbergur Þórðarson), savo kūryboje sugeba išlaikyti tą rašomąją kalbą gyvą. Ir nors šnekamoji kalba, iš kurios kadaise kilo rašomoji, ir dabar dažniausiai tebelaikoma netinkama raštui, ne visi rašytojai jos vengia. Polinkis ją vartoti literatūros kūriniuose ypač ryškėja pastaruosiu metu.

Praėjusio šimtmečio ir daugumos mūsų šimtmečio (t. y. XIX ir XX amžių – *Red.*) rašytojų žvilgsnis buvo

nukreiptas į nacionalines tradicijas ir islandų sągų pavyzdžius; kartu jų kalboje ir rašymo manieroje aiškiai jaučiama danų ir vokiečių įtaka. Tuo tarpu jaunesni rašytojai stengiasi išsilaisvinti iš sustingusių tradicijų ir rašyti dabartine gyvąja kalba. Tačiau pastarąją kalbą daugiau ar mažiau yra paveikusi anglų kalba. Tai nereiškia, kad islandų kalba skolinasi žodžius iš anglų kalbos. Dažniausiai angliški pasakymai ir sakiniai „paraidžiui“ verčiami į islandų kalbą. Tuo tarpu svetimų žodžių žmonės labiau vengia. Tarptautiniai žodžiai liaudžiai nesuprantami ir neįprasti, todėl daromasi daug islandiškų pakaitalų, kuriuos kiekvienas suprastų vos išgirdęs. Pavyzdžiui, taip buvo pasidaryti žodžiai *sími* „telefonas“ (pažodžiui „virvė, kabelis“), *útvarp* „radijas – iš *varpa ut* „mėtyti, svaidyti“, *thota* „reaktyvinis lėktuvas“ – iš *thjóta* „kaukti, lėkti“.

Kiti tarptautiniai žodžiai (tokių labai nedaug) pritaikomi prie islandų kalbos kaitybinės sistemos, pvz., *jeppi* – iš angl. *jeep* „džipas“, *kristall* – iš danų *krystal*.

Šiuo atveju kalbininkai ir kalbos vartotojai visiškai sutaria. Tačiau su pavojingu angliško mąstymo būdu daug sunkiau kovoti, nes tai jau sunkiau išvelgiama kalbos šmėkla.

Jörund HILMARSSON

Iš islandų kalbos vertė ir komentavo Svetlana STEPONAVIČIENĖ

¹ Altingas (arba visuotinė liaudies sueiga) buvo įsteigtas 930 metais vadinamuosiuose Tingo laukuose netoli Reikjaviko. Altingo suvažiavimai trukdavo dvi savaites, paprastai liepos vidury. Altingu vadinamas ir dabartinis Islandijos parlamentas. (Ši ir tolesnės nuorodos – Vertėjos. – *Red.*)

² Skaulholtas (Skálholt) pietuose ir Hoularas (Hólar) šiaurėje – vyskupystės, įsteigtos XI–XII amžiais – buvo ne tik religiniai centrai, bet ir svarbiausi kultūros židiniai. Čia buvo kaupiamos ir saugomos vertingos knygos, rankraščiai ir kiti dokumentai, taip pat taikomosios ir dekoratyvinės dailės kūriniai (ne tik susiję su krikščionyste, bet ir pagoniškieji).

³ Lenas – ekonominės prievolės forma feodalizmo epochoje.

⁴ Be kitų, pavaizduotas Laxnesso romane „Islandijos varpas“, išvers-tame ir į lietuvių kalbą.

⁵ Apie islandų tarmes rašė B. Guðfinssonas, H. Benediktssonas, S. Einarssonas. Yra išsamus M. Steblin-Kamenskio straipsnis rusų kalba (М. И. СТЕБЛИН-КАМЕНСКИЙ. Диалектальные различия в исландском языке // Вопросы языкознания. – 1960, № 5, с. 61–67).

⁶ Terminas *harthmæli* reiškia „kietas, griežtas tarimas (angl. *hard speech*), *linmæle* – „vangus, neenergingas tarimas“ (angl. *lax speech*). Kartais šie terminai į rusų kalbą neteisingai verčiami *мёрдое* и *мягкое произношение*. Fonologinė reiškinio esmė – sprogtamųjų priebalsių opozicija pagal aspiruotumą ir stiprumą.

⁷ Čia reiktų pridurti, kad einantis priekyje balsis paprastai būna ilgas.

⁸ Dėl techninių priežasčių transkripcija supaprastinta. Šiuose pavyzdžiuose *l* ir *m* duslūs. (*Red.*)

⁹ Ši ypatybė visų pirma būdinga nosiniams priebalsiams, iš dalies ir *l*. Kaip matom iš pavyzdžių, šiaurėje šių priebalsių skardumą lydi ir *p*, *t*, *k* aspiracija.

¹⁰ *Flámæli* – kalbėjimas plačiai išsižiojus (angl. *slack-jawed speech*). Specifinė islandų tarmių ypatybė yra ta, kad jos nesudaro opozicijos islandų kalbos normai. Visi tarmių elementai laikomi gerais ir taisyklingais, išskyrus *flaumelį* (žr., pvz., H. BENEDIKTSSON. Icelandic dialectology: methods and results // Lingua islandica, III. – Reykjavik, 1961–1962, p. 109).

¹¹ Žurnalas „Fjölnir“ (1835–1847) propagavo grožinę literatūrą, skatino šviečiamąją veiklą.